

לכתובת היהודית מח'רבת חברה

מאת משה שובה

הכתובת שמצא אותה מר י. קפלן, והוא מפרסמה בחוברת זו מוצאה מסביבה שנודעה לה חשיבות מבחינת הישוב היהודי הן לפני חרבן הבית השני והן לאחריו. צודק הוא בחפשו את מקום מוצאה, לפני שהועברה בידי מי שהוא אל-מעאר והושלכה בשפך העפר במדרונו של הכפר, בשטח הקשור אל יבנה. יש לעיין תחילה בכתובת עצמה.

הכתובת סותתה על לוח מרובע של שיש, מתוך התחשבות זהירה למדי בשטח הלוח שפרשותו של הסתת. הוא הניח רצועות חלקות למעלה ולמטה, אך השתמש במותר שטח הכתיבה לכל רחבו. שתי השורות הראשונות כתובות מתוך הרחבה מסוימת, (ש' 1 יש בה 6 אותיות, ש' 2 — 7), בעוד אשר בשש' 3 ו-4 האותיות צפופות יותר (בכל אחת מהן 9 אותיות). את סופה של המלה האחרונה — שלוש אותיות — סתתה הסתת באמצע השורה האחרונה, כדי לשוות לכתובת מראה אסתטי-סימטרי. אופי סידור האותיות וצורת האבן ועבייה מעלים על הדעת את הסברה, שהיא היתה עלולה להיקבע בקיר מעל קבר שבמערכת-קברים או מעל פתח-מערה. מן הראוי להשוות את הכתובת מס' 23 בבית-שערים¹, שממנה אפשר ללמוד כיצד נקבעו לוחות קברים כאלה במקומם.

וזה לשון הכתובת:

κύριω Με-
γάλου υί-
ου του μακα-
ρίου Ιωαννά-
νου

דבר בלתי רגיל לחלוטין הוא כי המת מכונה בכתובות היהודיות מארץ-ישראל בתואר הכבוד מר (κύριος). בבית-שערים אין אף דוגמא אחת לעובדה שגבר יכונה בשמו ולפניו התואר הנ"ל, ואילו יש ואשה מכונה לפעמים = κυρά (לפני שמה הפרטי)². גם בכתובות היהודיות של אירופה (פריי, קורפוס א') אין אף דוגמה אחת לשימוש זה. קשה להניח שדבר זה במקרה יסודו. כנראה השפיע שימוש המלה "אדון" = κύριος, המיוחד לאלהות, על-כך שבדרך כלל נזהרו מצורת דיבור זו. בכתובת היוונית היחידה שמוצאה מסביבה זו, מח'רבת חברה אין התואר κύριος בנמצא³:
שלום על ישראל לעולם <Αβραάμ υίου του μακαρίου Ρωβήλ Φαρβεθίτ<η>ς

(1) ר' ב. מייזלר, בית-שערים א', מערכות הקברים מס' 1 עד 4, ע' 32 ו-117; וביחוד לוח VI; השווה גם כתובת מס' 78, שם, ע' 70 ואילך ולוח XV, 1.

(2) בכתובות מס' 48; 73; 92; 99; 173. המלה κύριος — מתוך פנייה אל האב — נמצאת בבית-שערים רק במס' 189: εὐμοίρι κύρι μου πατήρ. אך לא אגב הוזכרת שמו הפרטי; ר' מאמרי בספר הזכרון לגולאק-קליין, ע' 196 ואילך.

(3) השווה ספר היישוב I, 1, ע' 40, ערך: חברה. לראשונה פרסם את הכתובת הזאת H. Vincent בז' 37-436, RB 1902, p. ושם גם תצלום הכתובת; והשווה גם קליין, קורפוס, מס' 163, עמ' 54.

כלומר אבכם בן ראובן המאושר איש פּרִיָּתוֹס. נדירות השימוש בתואר זה בכתובות היהודיות מעוררת ספק אם מתכוונת הכתובת הנדונה לתואר זה (4); אין לשלול בוודאות פירוש זה. אם אין הכוונה ל־מר, הרי אפשר לחשוב על־כך שהנפטר נקרא בשני שמות — (או *Μεγάλος* *Κύρος*)⁵. יהודי הנקרא בשם קירוס נזכר ברומא⁶. הסופית *Κύρω* ב־ω במקום ου של הגנטייוס, אינה קשה. כתיב זה יש לו רעים רבים. השם מְגַס, כשם יהודי, נזכר בקיסרי (7).

פרט למלה *κύρω* דומה כתובת זו דמיון גמור לכתובת היחידה מחברה שנזכרה לעיל; גם בה מצוי הפרדיקט *μακαρίου*, שאין לו חבר בכתובות יהודיות מאריך־ישראל, כל כמה שאני יודע. על־כל־פנים, בכתובות בית־שערים אין לו חבר. במקומו משמש *εὐμοιρος*⁸. לי ידועה רק דוגמה יהודית אחת בלבד בשכנוחה של אריך־ישראל, מגבש שבפניניקיה⁹, וזו לשונה: *Θήκη Εἰσοῦ τοῦ εὐλογία πᾶσιν. Ἀστερίου μακαρίου* כלומר: ברכה לכל. קבר יוסי בן אסטרוס המאושר. בכתובת אחרת מִפְּנִיָּקַיִים¹⁰, יהודית גם היא, שבה בא שם־התואר בדרגת־היתרון, מצוייה מלה זו: *ἡμαρτῶν ἀ[να]λύσει[ς] Ἰσακίου τοῦ μακαρίου[τάτου]*¹¹. אין ספק כי הכתובת יהודית, שכן מצוי טכסט עברי מקביל, שבו כתוב: יצחק זכרונו [ל]ברכה¹¹. מכאן אנו לומדים גם את הוראת המונח היווני. המלה שכיחה מאוד בכתובות נוצריות ביחוד

(4) ברובם המכריע של המקומות, שבהם נזכרת המלה בברית החדשה, הכוונה היא לאלהים או לישו. במקומות המעטים מאוד שבהם מציינת המלה בני אדם, פירושה בעל, אדון לדבר־מה או למי־שהוא. במכתב א' של פטרוס ג', ו' מרמזים הרברים על בר' י"ה, י"ב: ואזוני ירן. שימוש המלה *κύριος* בספרות היוונית ובתעודות נסקר בספרו של *Kittel, Theol. Wörterbuch, s. v.* (ע' ע' 1038 ואילך). האב P. Benoit הואיל להודיעני בטובו שבמפתח האפיגראפי ל־RB, הנמצא ברשותו בכתובים, לא נזכרה דוגמת שימוש יהודי במלה *κύριος*. עובדה זו נודעת לה חשיבות מרובה מבחינת מה שקבעתי לעיל. המקרה האחד היוצא מן הכלל היא הכתובת מבית־הכנסת באשקלון, שנתפרסמה לאחרונה באוסף *SEG, VIII, no. 267*, ולפני־כן פרסמה סוקניק בספרו *Ancient Synagogue of El-Hammeh*, ע' 62 ואילך; השווה גם לוח XVI. הכתובת היא משנת 604 אחר ספח"ב. בה נזכרים *Μαρί* [αἰ] (ע' 62) ו־*Νόννου* [δ δεινὰ] ו־*Κόμ[μοδος]* ו־*κῦρ(ος)*, ואולי יש להטיל ספק ביהדותה של הכתובת? אין הדבר ברור לעת־עתה במה לפרש את עמדתה המיוחדת של כתובת זו. בתלמוד משמש התואר קירי גם בהזכרת השם; ר' Liebermann, *Greek in Jewish Palestine*, ע' 34 ואילך. בחול' קל"ט, ע"ב נאמר על יונים הירודסיות שהיו קוראות קירי קירי, והמכוון כנראה למלך. בע"ז י"א, ע"ב הכוונה כנראה ליעקב אבינו. השם הפרטי ר' קוריים בירוש' ערלה פ"ב, ס"ב, ע"א ור' קיריס בירוש' שבת ספח"ה, ז', ע"ג. אך התואר קירס נמצא בכתובות יהודיות בארמית; ור' *Sukenik, Synag. of El-Hammeh*, pp. 41 foll. וכן בספרו *Anc. Synag.*, ע' 72 בכתובת מבה"כ שבבית גוברין. אפשר שבלשון הארמית השתמשו במלה הזאת בלי שמצאו בה פגם?

(5) ר' סוף ההערה הקודמת.

(6) עי' פריי, קורפוס א', מס' 133.

(7) ר' מאמרי בידיעות ב', חוברת ב', ע' 55 ואילך; ושם חוברת ג' ע' 44 ואילך.

(8) ר' גם Liebermann, שם, ע' 72.

(9) ר' *Renan, Mission de Phénicie*, pp. 187; 856; וכן *R. Dussaud, Musée*

du Louvre, Les monuments pal. et jud. p. 97 no. 130

(10) ר' פריי, קורפוס א' מס' 688.

(11) אין ספק בקריאת המלה,

בתקופה הביזנטית. כך — דרך משל — אנו קוראים בכתובת נוצרית מירושלים (12):
 μακαρίου Ἰωάννου. בקובץ מכתבים למופת (13), בנוסח למכתב תנחומים, שעובד
 כנראה בידי נוצרי, נמצא נוסח זה: ἡμᾶς ἡ ἀποβίωσις τοῦ μακαρίου τοῦ
 δεῖνος ἐλύπησε. כלומר: מאוד צערה אותנו פטירתו של פלוני המאושר. בפפירוס
 ביזנטי אחד (14) נזכר: Ἰωάννου μνήμης τοῦ τῆς μακαρίας. של יוחנן שזכרו מאושר.
 לצורת שמו של אבי המת אין חבר בכתובות. אמנם, נזכר השם יוחנן בארץ-
 ישראל בכתובות, בכתבי יוסף פלאוויוס ובברית החדשה, אך צורתו היוונית המקובלת
 היא Ἰωάννης (15). בטכסט של יוספוס נכתבים הקרויים בשם יוחנן במקרא וגם אלה
 שבתקופה שלאחר המקרא בכתבי Ἰωάννης (16). רק בתרגום השבעים נשתמרה צורה
 דומה לזו, המצויה כאן בפעם הראשונה בכתובת יהודית (17), אך היא מחוסרת סופית
 ας. יש להניח שהנומיניטיוס של שם אביו של המת היה Ἰωανάνης. העובדה שמטים
 את השם בגנטיוס לפי כללי הדקדוק יכולה להיחשב לאות כי השם שימש בצורתו
 היוונית בלשון יום יום, ולהוכחה להתיינות חזקה למדי בזמן הכתובת.

השם יוחנן היה מקובל דווקא ביבנה — אנו נמצאים בה או בסביבתה — וזה מוכיח
 שימושו בימי התנאים. ודאי היה זכרו של רבן יוחנן בן זכאי, שהיה חי בימי החרבן
 והתיישב ביבנה, מכובד וחביב על קהילת העיר גם במאות שאחריו. ויתכן שנהגו לקרוא
 ילדים על שמו. ידוע גם ר' יוחנן בן גורי, גם הוא איש יבנה בן דורו של ר' עקיבא,
 וכן ר' יוחנן בן ברוקא, שחי בחצי הראשון של המאה השנייה (18).

ואשר לזמן כתובתנו, צורת האותיות מרשה לקבוע בעזרת הלוחות של Welles (19)
 את הדברים הבאים: האות האפיינית ביותר של הכתובת היא A, שחלקה הפנימי דומה
 בכל חמש הדוגמאות של האות בכתובת: הקווים האלכסוניים הפנימיים מתאחדים
 בנקודה הנמוכה בהרבה מרגליה החיצוניות של האות עצמה ומנקודת היפגשם של שני

(12) השוה Thomsen, *Inscr. der Stadt Jerusalem*, אס' 163, משנת 647 אחר ספח"ג.

(13) Proclus, *De forma epistolari* No. 21 (במאסף *Epistolographi Graeci rec.*)

(Hercher, p. 10; מובא בספר Deissmann, *Licht v. Ost.*, p. 115).

(14) ר' 2, Preisigke, *Sammelb.* no. 4753.

(15) על יהודי ששמו Ἰ(ω)άν(ν)ου Ἰάειρος ר' Thomsen, *Inscr. der Stadt Jerus.*

מס' 190, b והספרות המובאת שם. גם אם יש לקרוא Ἰάνου, יש לראות בשם זה צורה מקוצרת של

יוחנן-Ἰωάννης. והשוה גם פריי, קורפוס א', מס' 717, שש' 17 ו-47.

(16) כדאי לציין שיוחנן קרח הנזכר בירמיהו (למשל מ', ח', י"ז—LXX מ"ז, ח' י"ג) שמו בכתבי

יוספוס — Ἰωάννης, אך כ"י אחדים מקיימים בקביעות את הנוסח Ἰωάννας; על למשל קדמ' י', 176 ואילך.

(17) ר' דהיא"ג, כ"ד: Ἰωανάν; השווה דהי"ב כ"ג, א', אך דהי"ב כ"ה, י"ב אנו מוצאים

Ἰωάνου בכ"י B, ובכ"י A Ἰωανάν; השווה גם עזרא י', ו' ועוד. במקרים הנזכרים כתוב בנוסח

המסורה יוחנן; יוחנן בעברית ו-Ἰωνάν ביוונית נמצא במל"ב כ"ה, כ"ג (בכ"י B Ἰωνά בכ"י A

Ἰωανάν). דהיא"ג, ט"ו, כ"ד; ה', ל"ה (ר', ט': בכ"י B Ἰωανάς, בכ"י A Ἰωανάν), י"ב, ה'

(ד') ועוד. אותה התמונה בגנויים. אפשר לתאר את התפתחותה של הצורה כך: קודם כתבו ביוונית

Ἰωανάν (יש גם עדות ל-Ἰωανάν בכח"י), אחר כך התאימו את הצורה לסובסטנטיווא המסתיימים

ב-ας, וכתבו Ἰωανās ואולי Ἰωανάνας. הצורה המסתיימת ב-ας לא נראתה נוחה והתאימה לזו

הרגילה המסתיימת ב-ης.

(18) אין בטחון גמור בנוגע למקום מגוריו של ר' יוחנן בן דהבאי, שחי בחציה השני של המאה השנייה.

(19) בספרו של Kraeling על *Gerasa*, ע' 367—359.

הקווים האלה יורד עוד קו מאונך למטה. A כזאת אפינית לתקופה הביזנטית. היא נמצאת בכתובות מסוריה החל משנת 550 ואילך²⁰. בלוחות וְלֵס היא נמצאת במס' 284, מהמאה הו', צורות דומות, שבהן מותווה חלקה הפנימי של האות A בצורת זזית חדה, אך אינו יורד מתחת לרגלי האות מצויות שם במס' 339 (המאה הו'), מס' 276 (המאה הה'), מס' 282 (המאה הו'), מס' 300 (משנת 496 אחר ספה"נ)²¹. האות Y הדומה ל-V לטינית, מצוייה ברגש רק במס' 353, שגם היא כתובת בת המאה הו'. אין שום דוגמה לאות זו שתהיה ניצבת על קו מאוזן. בכל יתר האותיות אין סימני היכר ברורים, שסייעו בקביעת זמן מדוייק יותר. אך אפשר לקבוע בוודאות-מה כי כתובתנו שייכת לסוף המאה הה' או התחלת המאה הו' בקירוב; אם-כן שתי הכתובות מחברה הן בנות אותה תקופה, כי וינסאן קובע גם זמנה של הכתובת הראשונה במאה הו'.

מאחר שברור כי שתי הכתובות שייכות לאותה התקופה בקירוב, מן הראוי לציין שגם לפי חיצוניותן הטיכנית ולפי שימושן הן נראות דומות. אמנם, לוח הכתובת שפרסם וינסאן מעוגל למעלה וישר למטה, אך סידור האותיות בשטח הלוח מחושב יפה כמו בכתובתנו. דומה כי גם עובי הלוח הוא כעובי הלוח הנדון בזה, אף-על-פי שוינסאן אינו מזכיר את המידות, ובוודאי היה גם זה קבוע מעל קבר או מעל פתח מערת קברים בקיר.

השוואת שתי הכתובות לפי לשונן ואוצר שמותיהן הפרטיים מלמדת גם היא על דמיון. על μακάριος המשותף לשתיהן ושהוא יחיד במינו בארץ-ישראל היהודית כבר דובר לעיל. הכתובת שפירסם וינסאן יהודית יותר באפיה. יש בה ברכה עברית, והשמות הנזכרים בה שניהם יהודיים מקראיים; ואילו בכתובתנו אחד מקראי ואחד יווני, Μέγας, אך יתכן שאין זה אלא תרגום של שם יהודי כגון גידל או כיר"ב, שתמורתו היוונית ניתנה בכתובת זו. אולם הדבר הבלוט ביותר והחשוב ביותר היא העובדה ששני שמות מקראיים, ראובן ויוחנן, מצויים-כאן בצורה מיוחדת ולא רגילה: יוחנן — בצורה היוונית המיוחדת לתרגום השבעים. אמנם בסופית ας²²; וראובן — לא בצורה הרגילה בכתובות (Πουβή—Ρουβή) ולא בצורה המצוייה בתרגום השבעים ובברית החדשה (Ρουβήν). אלא דוקא בצורה המיוחדת לשם בטכסט של יוספוס — Ρουβήλ; אמנם, שם באה גם סופית (Ρουβήλος)²³. אישור אפיגרפי זה לצורת השם בכתבי יוספוס בתקופה מאוחרת למדי ערך רב לו, אך קשה לבאר את שיטת השמות המיוחדת לשתי כתובות אלה. הן בדירות זו של צורת שמות הן השימוש במלה

(20) Amer. Arch. Expedition to Syria III, Gr. and Lat. Inscr., ed. Prentice 'r

'y 3.

(21) אותה A מצוייה גם בכתובת הראשונה מח'רבת חברה, כפי שאפשר ללמד מהתצלום אשר במאמרו של Vincent, RB 1902 'y 436. החלק הפנימי של האות אינו יורד מתחת לרגליה החיצונית, אך האות דומה בצורתה לזו שבכתובתנו גם בפרט זה שרגלה הימנית החיצונית של האות גבוהה מזו של השמאלית.

(22) 'r הערה 17.

(23) בטכסט של יוספוס פלאוויוס נמצאת צורה זו ללא יוצא מן הכלל, אין לחשבה לצורה משובשת, כפי שסובר Schlatter, Die hebr. Namen bei Jos., 'y 101, אלא יש לחשוב את ה-ן לתעתיק התיבה אל, כפי שמוכיח הפסקה בקדמ' א' 304 שבה נאמר במפורש: διότι κατ' ἔλεον αὐτῆ τοῦ θεοῦ γένοιτο.

μακάριος מייחדים לשתי העדויות האלה מקום מיוחד בין העדויות האפיגראפיות היהודיות.

ומה עשויים אנו ללמוד על תולדות העיר יבנה היהודית מכתובתנו וחברתה? לאחר החרבן התחזק והתרבה היישוב היהודי שביבנה, והמקום נעשה כידוע למרכז רוחני חשוב. מרכז כלכלי היתה יבנה במשך זמן רב; בידוע שנמצאו בה מחסני תבואה גדולים⁽²⁴⁾. הפסקת היישוב היהודי בימי טריינוס והדריינוס לא היתה ארוכה, והיהודים מיהרו לחזור ולהתיישב בה. אחרי מפלת ביתר מתרכזים חכמים בעיר. גם בתקופת האמוראים היה היישוב היהודי חזק. עצם מציאת כתובתנו וזו שפרסמה וינסאן מוכיחה מעל לכל ספק קיים יישוב יהודי בסוף המאה הח' ובתחילת המאה הו'. שתי כתובות אלו יחד — והראיה היא דווקא משום דמיון — מעלות על הדעת כי היה קיים יישוב בזמן זה, שלו פרצוף תרבותי יהודי-יווני מסויים. מסייעת למסקנה זאת עדותו של פטרוס האיבירי, שחי בערך בזמן שאזלו משתייכות כתובותינו⁽²⁵⁾. הוא מספר כי הוא ריפא יהודים ושומרונים, ביחוד בין תושבי הכפר והעיר יבנה וסביבותיהם⁽²⁶⁾. מתי פסק מהתקיים היישוב היהודי שם אין אנו יודעים, על-כל-פנים בנימין מטודיליה עברו במקום כבר לא מצא שם יהודים.

מאין באו שני הנפטרים ואבותיהם הנזכרים בשתי המצבות? אברהם בן ראובן הוא איש מצרים. מוצאו מפרבייטוס, עיר ראשית של מחוז במצרים התחתונה, היינו הוא היגר משם לסביבה זו. יבנה כללה בעצם שתי ערים, יבנה הנמל שבחוף ויבנה שבפנים הארץ⁽²⁷⁾. יש להניח שהנפטר בא בחייו דרך הים אל הנמל והתיישב בעיר. אולי אפשר לראות בעובדה זו רמז ליחסי מסחר שהיו קיימים בעיר עדיין בתקופה מאוחרת זו? על מוצאו של הנפטר בכתובתנו אין לקבוע ולא כלום. אך דבר אחד ברור: לדברי מר קפלן⁽²⁸⁾ מוצאה של הכתובת מאותן מערות הקברים הנמצאות ממערב לקבר הקדוש המוסלמי אבו תקה בצפון גבעת אל-מעאר. ח'רבת חברה, שלה מייחסים את שתי הכתובות, נמצאת במרחק פחות מקילומטר אחד ממערב אל-מעאר, היינו בדרך ליבנה העתיקה. יש להניח איפוא שמערות אלה של חברה היו בית הקברות היהודי העתיק של יבנה. הגיע הזמן שאף הארכיאולוגים תגלה לנו את בית הקברות היהודי הזה, שחשיפתו יכולה לברר פרק חשוב בתולדות היישוב היהודי. מרכז יהודי זה בדרום נעשה אחרי בירור שתי הכתובות האלה וחשיבותן ראוי לתשומת לב מיוחדת. כאן לפנינו אפשרות להרחיב את ידיעתנו באמצעות חפירה.

(24) על תולדות העיר והעדויות עליהן ר' קליין EJ, ערך יבנה; ובספרו ארץ יהודה, *passim*;

וכן Schürer, II⁴, ע' 126 ואילך.

(25) ר' ספר היישוב א', ערך יבנה, ע' 77, מס' 40.

(26) טעות היא בידוי קליין, הסובר (ארץ יהודה, ע' 175, הערה 36) על-סמך עדות זו, כי כל תושבי יבנה היו אז שומרונים. דעה אחרת מביע קליין (שם, ע' 197) על סמך מקום אחד בחנא דבי-אליהו. על ערך עדות זו ובייחוד זמנה איני יכול לחוות דעה.

(27) פרטים ר' במקומות הנזכרים בחערה הקודמת. ע' גם מה שמעיר, A. H. M. Jones

Cities of the Eastern Roman Provinces p. 281 על עמדת יבנה בתקופה מאוחרת זו.

(28) ר' לעיל, ע' 25.